

U društvu s Zygmuntom Baumanom – postmoderno doba: sumrak ili renesansa moralnosti?

AGM, Zagreb 2009.
S ENGLESKOG PREVELA – Dorta Jagić

“Degradirana baština će degradirati i baštinike.”
H. Jonas

RECENZIRA – Josip Cmrečnjak
Filozofski fakultet u Zagrebu
jcmrecnj@ffzg.hr

“Moralni uvidi vežu efektivno volju kad su
uklopljeni u etičko samorazumijevanje
koje brigu za vlastitu dobrobit spreže s
interesom za pravednost.” J. Habermas

Studija poljskog teoretičara, profesora emeritusa na Sveučilištu u Leedsu Zygmunta Baumana *Postmoderna etika* zasigurno nije trebala biti jedna od onih knjiga koju je zadesila ‘sudbina’ da bude, eto, prevedena na hrvatski punih šesnaest godina nakon pojavljivanja izvornika, jer, kako naglašava i sam autor, “za mnoge stvari vrijedi da što su potrebnije, to su manje dostupne” (Bauman, 2009: 25).

Godine 2009. u biblioteci Sintagma u izdanju zagrebačkog AGM-a, u prijevodu spisateljice Dorte Jagić, hrvatski su čitatelji konačno dobili priliku pobliže se upoznati s djelom kojim je Bauman. kako to Boris Beck u pogovoru kaže “zaokružio svoj put – od filozofijskog utemeljenja moralnog sebstva preko društvenih okolnosti njegova djelovanja do pružanja odgovornosti za Drugoga u daleku i neizvjesnu budućnost” (Beck, 317). Knjiga donosi autoru inače svojstvenu minucioznu analizu kroz koju razotkriva izjalovljene ambicije moderne, te veliku preciznost u detektiranju i oslikavanju aporija moderne koje se u prvom redu, a vezano za našu tematiku, očituju u neuspjehu zasnivanja etičkog univerzalizma i vjere u linearan napredak u pogledu moralnosti. Bauman te momente s pogledom preko ramena i kritičkim odmakom sagledava retrospektivno iz postmoderne perspektive.

Glavna tvrdnja oko koje Bauman zasniva argumentaciju je činjenica “da su, kao moderna posljedica dosezanja samokritičnog, samoocrnjujućeg i na više načina samorazarajućeg stupnja (...) mnoge staze kojima su kročile etičke teorije (ali ne i moralne preokupacije vremena moderne) počele više nalikovati slijepim ulicama, a otvorila se mogućnost radikalno novog razumijevanja fenomena moralnosti” (Bauman, 8). Zbog neuspjeha projekta moderne, *čvrstog modernizma*, da na mjesto vjere kao autoriteta ustoliči Razum i na njemu utemelji etičku teoriju, danas u postmoderni, tj. *tekućem modernizmu*, na površinu izlazi neuspjeh i resignacija kao “slavljenje *smrti etičkog*, zamjene etike estetikom i krajnja emancipacija koja slijedi” (8).

U knjizi *Postmoderna etika* Baumanu je prvenstveno stalo do toga da rasprši *masku* iluzije, odnosno do prepoznavanja određenih postulata moderne kao pogrešnih puteva, u stvarnosti nedostižnih i samim tim nepoželjnih. Postmoderni pristup etičkoj teoriji ne sastoji se, prema Baumanu, od napuštanja tradicionalno moralnih preokupacija i refleksija moderne, već upravo u odbijanju metodologije u rješavanju tih pitanja kojim je ustrajno koračala moderna. Naposljetku svi veliki etički problemi, od ljudskih prava pa do ujednačavanja individualnog ponašanja i kolektivnog blagostanja, imaju istu težinu kao i u doba moderne, ali, naglašava Bauman, te probleme treba promisliti i tretirati ih na drugačiji način.

Kritizirajući sveobuhvatni ambiciozni projekt moderne Bauman naglašava da je upravo taj moderni razvoj doveo moralne aktere u položaj *još ne sazrijeelih* individualaca, s fragmentarno nabačenim i rascjepkanim ulogama u društvu, labavim funkcijama te nedorečenim svrhama od kojih bi se svaka trebala konstruirati u različitim kontekstima i prema različitoj pragmatički djelovanja. Otuda i potreba mislilaca moderne da zasnuju univerzalistički, obvezujući obrazac etičkog kôda koji je proizlazio iz težnje ka “racionalnom uređenju ljudske kohabitacije” (13). Nasuprot krutim i strogo dihotomijskim teorijskim tendencijama moderne, Bauman inzistira na tome da “moderna život ne nastanjuje *ili/ili* logiku. Društvo koje je moderno neprestano ali uzaludno pokušava prigriliti neprigrljivo, zamijeniti raznolikost uniformnošću i ambivalenciju koherentnim i transparentnim poretkom – i dok to pokušava, pokreće nezaustavljivo još više raskola, razlika i ambivalencija nego što ih je uspjelo riješiti” (12). Autor pokazuje da je “moderna znala da je ranjena, ali je ranu smatrala izlječivom” (15).

Upravo kroz napor samorefleksije, kroz moment uviđanja neodrživosti projekta moderne Bauman vidi prekretnicu, naime nov postmoderan pogled na moralne dileme. Uvidajući da su napori moderne krivo vođeni, poduzeti pod lažnim pretenzijama i osuđeni na neminovno zaustavljanje na kraju slijepice ulice, Bauman zaključuje: “(...) jednostavan etički kôd – univerzalan i neuništivog temelja – nikada neće biti pronađen (...). Previše puta sprživši prste danas znamo da je *ne-aporijaska, ne-ambivalentna* moralnost nemoguća, možda čak oksimoron, pojmovna kontradikcija (...)” (18). Upravo implikacije koje proizlaze iz postmoderne kritike propalih ambicija moderne programske su smjernice koje Bauman koristi kao mjesto s kojeg će nadalje zasnivati argumentaciju. Kroz sedam točaka Bauman ocrtava osnovne crte postmodernog pogleda na moralnost, crte koje će se provlačiti tokom svih 8 poglavlja ove studije.

Prvo, Bauman konstatira da su ljudi moralno ambivalentni jer “ambivalencija prebiva u srcu ljudskog primarnog poprišta – lice u lice” (18). Drugim riječima, *ne-ambivalentna* moralnost ujedno je egzistencijalna nemogućnost.

Drugo, autor uči da su moralni fenomeni inherentno *iracionalni*, tj. moralni odnos *ja-ti* ne uklapa se u shemu *sredstvo-cilj*.

Nadalje, kao treće, moral je neizlječivo *aporijski*. Većina moralnih izbora odvija se između oprečnih poticaja, a svaki moralni impuls ako se dovede do krajnjih konzekvenci vodi nemoralnim posljedicama.

Četvrto, moralnost nije moguće učiniti *univerzalnom*. Dakako, Bauman ovom tvrdnjom ne zagovara moralni relativizam i populističku krilaticu ‘*anything goes*’, te na koncu moralni nihilizam, već tvrdi da je moralnost *ne-poopćiva* u smislu poravnanja razlika. Moderna je uporno inzistirala upravo na tom poravnanju tj. eliminiranju svega ‘divljeg’, svih autonomnih moralnih impulsa samog moralnog aktera.

Peto, iz perspektive poretka utemeljenog na Razumu, moral jest i ostat će *iracionalan*. Naime projekt moderne upravo je autonomiju moralnog sebstva shvaćao skandaloznom jer je ona bila prijetnja racionalnom poretku, socijalnoj cjelovitosti oslonjenoj na uniformnosti kroz poticanje disciplinanih, koordiniranih djelovanja, te ju je trebalo *nivelirati*.

Šesto, moralna odgovornost – biti *za* Druge prije negoli se može biti s Drugima prva je realnost moralnog sebstva, kako kaže Bauman, početna točka, a ne proizvod društva. Biti *za* Druge prethodi biti s Drugima, biti moralan i prije razmišljanja o moralnosti. Moralni odnos dolazi prije bića, a moralnost prethodi ontologiji.

Naposljetku, kroz sedmu točku, Bauman ističe misao da “postmoderna perspektiva moralnog fenomena *ne otkriva relativizam moralnosti*” (23). Štoviše, postmoderna upravo otkriva relativizam etičkih kôdova koje podupiru, kako Bauman kaže: “*politički* promovirane uskogrudnosti koje pretendiraju na univerzalnost, a ne na nekodificirano moralno stanje” (23). Bauman upravo etičke kôdove postmoderne prokazuje kao zaražene relativizmom, kao odrazom “plemenske uskogrudnosti institucionalnih moći koje uzurpiraju etički autoritet” (23).

Kritizirajući etički univerzalizam, usklađivanje maksimâ moralnog aktera koje treba poopćiti i dovesti u sklad sa zajedničkom dobrobiti, ideje moralnog napretka koje implicira ono kasnije kao ono ‘bolje’, projekt kodiranja ‘ljudske prirode’ i državno-ozakonjenu moralnost, Bauman pokazuje da ti historijski momenti nastoje “zamijeniti autonomnu moralnu odgovornost heteronomnom etičkom dužnošću” (62). Zabluda je, kaže Bauman, da moralno držanje može biti izraženo pomoću pravila kojima se nasilno može utisnuti univerzalna forma. To dovodi do rastapanja moralnog sebstva u sveobuhvatnom maglovitom *mi* pri čemu je unutar tog odnosa *ja-mi* svaki član zamjenjiv s *on-oni*. Kritika formalistički shvaćene, depersonalizirane moralnosti, tretiranja onoga *mi* kao puke množine onoga *ja*, Baumana dovodi do onoga što je Levinas formulirao kao *travestija moralnosti*. Bauman uči da je odnos između moralnih aktera strogo *asimetričan*, a *akteri-Lica* su nezamjenjivi. Moralnost je susret s Drugim kao *Licem* u kojem se ne traži recipročnost, uzvraćanje niti balansiranje odnosa. Puki odnos *biti-s-Drugim* simetričan je, hladan, proračunat odnos, dok je odnos *biti-za-Drugog* *asimetričan* i moralno jedino ispravan odnos. Bauman u vezi s tim kaže: “Ja sam

za Drugoga bilo da je Drugi spreman za mene umrijeti ili ne” (67) i “ja uvijek imam jednu odgovornost više od ostalih” (69). Bauman priznaje da je u takvom odnosu moralno sebstvo osamljeno i da mu je jedina utjeha u pitanju: jesam li učinio dovoljno? Jesam li učinio sve što se moglo učiniti? Iako samoća jest na početku moralnog čina, na njegovu kraju javlja se okrepljujuće zajedništvo i druženje, nježan dodir moralnih aktera kroz akt samožrtvovanja koji je uvjet i sama bft onoga *biti-za-Drugoga*.

Dopuštajući pravilima da budu univerzalna i time diktiraju određene dužnosti pojedinca, Bauman spremno naglašava da “moralna odgovornost postoji samo u interpelaciji pojedinca i može se nositi samo individualno” (72). Moralnost bi, prema Baumanu, a da bi bila poopćiva, trebala imati tri svojstva: *svrhu*, *recipročnost* i *ugovornost* – ali ih nema jer su upravo to momenti koje Bauman locira kao obilježja heteronomnosti. Bauman zaključuje: “(...) sugeriram da je moralnost endemski i nepopravljivo *ne-racionalna* – u smislu da nije proračunata, budući da nije predočiva kao princip impersonalnih pravila, i neopisiva kao slijeđenje pravila koja su u principu univerzalizirajuća (...)” (79).

Kroz četvrto i peto poglavlje Bauman se vraća kritici moderne i njezina shvaćanja ‘čovjeka kao takvog’, egoističnog i asocijalnog na liniji *a la* Hobbes i Locke, pojedinca tako samodostatno oslobođenog svih moralnih dužnosti prema bližnjima, izuzev one koja mu se nameće mačem koji neprestano visi nad glavom. Moderno se društvo specijaliziralo u “poliranje” socijalnog prostora; ono je smjeralo na strogo odvajanje privatnog od javnog prostora, a u potonjem ne bi trebalo biti *moralne blizine*. Dihotomija privatno/javno te sukob individualnih egoističnih interesa u onom javnom legitimiziraju krajnji moralni ishod dvaju aktera presuđujući u korist jednog od njih, a žmireći na nemoral spram Drugog. U onom javnom, da bi se održalo, neposrednost postaje svrha, a ogoljelost odnosa vodi k *moralnoj nepismenosti* – nesposobnosti aktera nositi se s tom uznemirujućom prisutnošću Drugoga. Etika moderne otvoreno je i zdušno zagovarala Drugoga kao otjelovljenje kontradikcije i najstrašnijeg kamena spoticanja koji stoji na putu ispunjenja sebstva. Postmoderna će, argumentira Bauman, biti ona koja će nanovo priznati i pozvati Drugoga u svoju blizinu, kao *onoga-pri-ruci-i-umu*, dospjelog natrag u blizinu iz sfere proračunatih interesa. Bauman naglasak stavlja na nužnost obnove autonomnog značaja *blizine* moralnih aktera. Uvelike se oslanjajući u svojoj argumentaciji na E. Levinasa, Bauman ističe upravo njega kao postmodernog etičara *par excellence* jer je njegova etika pokretana “strategijom otvaranja, koja lomi monadičku imanenciju i čini subjekt *onim-koji-istupa-iz-sebe*” (108). Postmoderna etika više ne uzima Drugoga kao smetnju, prepreku, već upravo obrnuto – Drugome se pripisuje prvenstvo koje je nekoć suvereno pripadalo sebstvu, pri čemu odnos nije simetričan jer ono *ja* uvijek ima jednu odgovornost više naspram Drugih. U tome se očituje asimetričnost odgovornosti, a to područje moralne zapovijedi da se bude odgovoran Levinas naziva *blizinom*. *Blizina* stoji za jedinstvenu i neponovljivu kvalitetu etičke

situacije u koju uplovljavaju moralni akteri, *blizina* kao “ljubav koja ne očekuje da bude uzvraćena” (110). *Blizina* je temelj i uvjet mogućnosti svake buduće interakcije, a Drugi se očituje kao *pažnja*. Upravo se i jedino kroz blizinu može nanovo uspostaviti stanje neprestane *pažnje*, motrenja Drugoga te odgovornosti, nikad završene, iscrpljene, nikad prošle. Sama *pažnja* nastaje prije znanja o Drugom, plaha *pažnja* spram Drugog kao one krhkosti koja naprosto provocira sebstvo svojom fragilnom prisutnošću. Biti blizu znači *biti-za-Drugoga*, znači ujedno anticipirati neizgovorenu moralnu odgovornost, upustiti se u dodir i prije izravnog kontakta s Drugim. Drugim riječima, “u odnosu *biti-za* znači djelovati za dobro Drugoga, njegovo dobro uokviruje moju odgovornost i daje joj sadržaj u onome *biti-odgovoran*” (114). Postmoderna je etika etika *milovanja*, rukom koja otvorenim dlanom prilazi - miluje - nikada ne odgurujući Drugoga. *Milovanje* je pažnja usmjerena kroz *novo-uspostavljenu-blizinu*, usmjerena na budućnost koja čeka na ispunjenje sadržaja.

Kroz sedmo i zaključno osmo poglavlje, Bauman tamnijim tonovima ocrtava karakteristike *postindustrijsko-tehno-znanstvenog* društva *užitka* te pokazuje implikacije takvog ozračja na moral ukazujući na to da postmoderna vrvi *novo-starim* problemima. Doba planetarne vladavine tehnologije pogodilo je moralno sebstvo kao najevidentniju i najistaknutiju žrtvu. U svijetu kojeg mapiraju želje i koji je pun ožiljaka od prepreka za njihovo što brže ispunjenje, pozornica na sceni ostavljena je samo *homo ludensu*, *homo oeconomicusu* i *homo sentimentalisu*, a nijedna moralnom sebstvu. U svemiru tehnologije, kako kaže Bauman, “moralno sebstvo s njegovim inherentnim nemarom za proračunate kalkulacije, s prezirom spram praktičkih koristi i indiferentnim odnošenjem spram užitka - osjeća se kao nepoželjan stranac” (245). Kako teritorijalna tako i duhovna koherentnost *nacija-država* rastapa se, one više nemaju volje, moći niti sposobnosti pružati vodstvo pojedincima u potrazi za užitkom. Ekonomska i kulturna globalizacija, zajedno s lokalnom politikom shvaćenom kao nepotrebnom u novoj konstelaciji *geopolitičkih* odnosa, nekadašnju ambiciju države za sveobuhvatnom kontrolom ostavlja kao ispuhani balon. Gotovo u svim aspektima država gubi čvrsti stisak i kontrolu, a u svojoj onemoćalosti izgubila je interes za probleme, sentimente i osjećaje svojih subjekata i uglavnom ih ne proziva dok ‘aktivno’ ne remete ‘red i zakon’. Bauman u takvom stanju *anomije* uočava formiranje *neo-plemena* sa sustavom vrijednosti različitim od grupe do grupe, često oformljenih s jednokratnim ciljem i uskim spektrom djelovanja - plemena koja kao što su spontano nastala, spontano i nestaju.

Čovjek moderne dijelio je ljude uglavnom na bližnje (susjede), strance i tuđince, pri čemu su ovi potonji bili vrlo često sinonim za neprijatelje, te samim tim izvan okvira normi, pravila i morala. Postmoderna obilježava snažna *distorzija* - prekid s kognitivnom koordinacijom između fizičke i socijalne blizine. Stranci su sad dominantne, bezlične figure koje preplavljaju blizinu subjekta, a on, zauzimajući obrambeni stav, sve strance markira kao ‘iritaciju’. Ta je iritacija onaj Drugi kojeg se ne razumije niti ga se pokušava razumjeti,

on nije niti bližnji niti uljez, često je socijalno daleko, a fizički blizu. Konfuzna *ne-dekodirana* situacija prisiljava moralno sebstvo da pristane na to da je *stranca-iritaciju* najbolje ne susretati. Susret se modulira u *ne-susret*, očima prikovanim za pločnik vježbamo se i usavršavamo u onome što Bauman naziva *tehnike mimoilaženja*. Kroz uvježbavanje tih tehnika Drugoga premještamo u sferu nepažnje, sferu izbjegavanja svjesnog kontakta; to je područje ne-angažmana, emocionalne praznine, moralni vakuum, neobilježeni teritorij ogoljen od značenja.

Tehnike mimoilaženja imaju za cilj *desocijalizaciju*, pretvaranje socijalnog prostora u *ne-prostor*, u mjesto bez pravila, bez angažmana za Drugoga, pri čemu je, pokazuje Bauman, upravo moderni grad, sa svojom arhitektonskom strukturom, paradigmatički primjer takvog ne-prostora i poprište indiferentnog mimoilaženja. Cilj je kretati se gradom, a ne biti u njemu, proći od točke *a* do točke *b*, a ne biti zamijećen. Žene i muškarce u takvim uvjetima, Bauman metaforički naziva *nomadima* – lutajućim entitetima. Zavičaj je *nomada* svugdje a nigdje, on živi i djeluje u nekom prostoru sve dok je kapital za koji radi vezan za taj isti prostor, zaustavljanje je samo privremeno. Kontingentnost je rado prigrljen *lifestyle*. Preciznije, Bauman te ljude vidi kao: “*turiste* koji ‘plaćaju’ slobodu, prava da zanemaruju običaje i osjećaje domaćina, pravo na tkanje vlastite mreže značenja postižu – komercijalnim transakcijama” (229). Obilježja su *skitnice* i *turista* ekstrateritorialnost, oprostori vanje prostora u kojem se kreću drugi ljudi, izvježbana taktika mimoilaženja, mimikrija, a *motto* im je uvijek biti fizički blizu, duhovno daleko. Sloboda od moralne odgovornosti spram Drugoga u takvim situacijama ‘plaćena’ je unaprijed, a biti slobodan znači biti izuzet od susreta s Drugim.

Na kraju, valja se vratiti samom naslovu ovog prikaza, naime, nakon svega izloženoga, valja pitati: je li postmoderna doista *raskrižje* u razumijevanju moralnosti; njezin *sumrak* ili *preporod*?

Bauman je odmah na početku knjige najavio da tokom ove studije neće iskrsnuti neki etički kôd, štoviše, kako Bauman navodi, on nije niti mogao biti kontempliran u okvirima ovako (usko) izložene rasprave. Bauman je argumentirajući pokazao da postmoderna ima *adut* u rukavu u obliku nataložene historijske mudrosti i iskustva, ali ujedno i *breme* vremena u kojem živimo, a koje je i samo u sebi svojevrsna kontradikcija, te tako nataložena *mudrost* i *iskustvo*, teško mogu doći do ‘riječi’ i biti od značaja. Je li onda postmoderna, u svijetu etike, korak naprijed ili unatrag? Sagledavajući moralne napore tokom povijesti, vidimo da, unatoč silnom iskustvu, moralni izbori uvijek počinju prvom stepenicom – ispočetka. U svijetu moralnosti nema sigurnog pozivanja na prošle ‘autoritete’, čini se da povijest nije učiteljica života – nema linearnog moralnog napretka. Moralni se odnos uvijek konstruira u onome ovdje i sada, u trenutačnoj situaciji koja je njegov početak i kraj. Bauman kaže: “(...) ako je niz poglavlja ove knjige nešto sugerirao, onda je to da se moralno *pitanje* ne može ‘riješiti’, niti se moralni život čovječanstva može garantirati kalkuliranjem i legislativnim naporima razuma (...)” (307).

248 Gledajući unatrag kroz knjigu, nećemo pronaći *instant-recept* za ispunjenje moralne odgovornosti, ali imamo sastojke i ako ih dosljedno primijenimo, možemo se samo nadati da smo na pravom putu. Imajući na umu da je moralna odgovornost nepoopćivo, najosobnije, neotuđivo, a ujedno i najdragocjenije ljudsko pravo, da ne može biti oduzeta, kompenzirana, podijeljena, založena, kupljena ili 'spremljena na sigurno', preostaje nam uvijek iznova uzimati Drugoga kao imperativ, prići mu kroz akt *milovanja*, znajući da nas jedino smrt oslobađa od moralne odgovornosti.